

بررسی زمینه‌های پویایی جایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر اول عباسی (۱۲۰-۱۳۲ق)

جواد نظریان^۱

سید ابوالفضل رضوی^۲

محمد سپهری^۳

چکیده: با ورود اسلام به ایران، دگرگونی‌هایی در ساختار سیاسی و اجتماعی ایران به وجود آمد. این دگرگونی‌ها در دوره بنی امية شدت گرفت. دولتمردان اموی را با هربرد برتری نژادی، قومی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، زمینه نارضایتی عمومی و فراگیر را فراهم کردند. عباسیان با بهره‌مندی از چنین شرایطی و حمایت ایرانیان، قدرت را به دست گرفتند. در اوایل این حکومت، نخبگان ایرانی اداره امور مهم حکومتی را عهدهدار شدند و از مزایای اجتماعی این دوره بهره برندند. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که کارگزاران ایرانی در پویایی قشریندی و تحول در پایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر اول عباسی چه نقشی داشته‌اند؟ یافته‌های پژوهش چنین نشان می‌دهد که اهمیت اندیشه ایرانشهری در بازخوانی فرهنگ و هویت ایرانی در این عصر، نقش نظامی ایرانیان به ویژه اهالی خراسان در قدرت-گیری حکومت بنی عباس و همچنین نقش مؤثر وزیران و دیوان‌سالاران ایرانی در ساختار قدرت سیاسی حکومت عباسی، از جمله عواملی بودند که در دگرگونی متraqی پایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر اول عباسی تأثیر بسزایی داشتند.

واژه‌های کلیدی: ایرانیان، عباسیان، پایگاه اجتماعی، دیوان‌سالاری، اندیشه‌های ایرانشهری.

۱ دانشجوی دکتری گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲ دانشیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) Email: Abolfazlrazavi@knu.ac.ir

۳ استاد گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران Email: sepehran55@gmail.com

The Social Function of Iranian Statesmen in the First Abbasid Era (132-170 AH)

Javad Nazarian¹

Seyyed Abolfazl Razavi²

Mohammad Sepehri³

Abstract: With arrival of Islam in Iran, changes took place in the political and social structure of Iran. These changes were intensified during the Umayyad period and Umayyad rulers who relied on their strategy of racial, ethnic, cultural, social, economic, and political superiority, and provided the ground for general and pervasive dissatisfaction. The Abbasids seized power, taking advantage of such conditions and the support of the Iranians. In the early years of the new ruling system, the Iranian elite took over the administration of important government affairs and enjoyed the social benefits of this period. Relying on a descriptive-analytical approach and a desk study method, the present study seeks to answer the question of what role Iranian agents played in the early Abbasid transformation and stratification. The findings revealed that the importance of Iranshahri thought in re-reading Iranian culture and identity in this era, the military role of Iranians, especially the people of Khorasan in the rise to power of the Bani-Abbas government and ultimately the effective role of Iranian ministers and bureaucrats in structure of political power of Abbasid government, were among the factors that greatly influenced the progressive transformation of the Iranian social status in the beginning of Abbasid era.

Keywords: Iranjans, Abbasids, social status, bureaucracy, Jranshahri ideas.

1 PhD student of Department History and Archeology, Tehran Central Branch , Islamic Azad University, Tehran, Iran

² Associate Professor of Department History and Archeology, Kharazmi University, Thran, Iran (Corresponding Author)
Email: Abolfazlrazavi@knu.ac.ir

³ Professor of Department History and Archeology, Tehran Central Branch , Islamic Azad University, Thran, Iran
Email: sepehran55@gmail.com

مقدمه

پایگاه‌ها و قشربندی‌های متفاوت اجتماعی، نتیجه نابرابری‌های ساختارمند و سلسله‌مراتب موجود در هر جامعه است و بیانگر برخورداری یا محرومیت اشاره اجتماعی مختلف از مزایای سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن جامعه محسوب می‌شود. با بررسی قشربندی اجتماعی در هر جامعه، می‌توان به زمینه‌ها و علل بروز بسیاری از تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی جوامع دست یافت. با ورود اعراب مسلمان به ایران، قشربندی‌های اجتماعی باقیمانده از دوران ساسانی به میزان زیادی از میان رفت و دگرگونی بنیادینی در ساختار و قشربندی اجتماعی وقت به وجود آمد. این مسئله با روی کار آمدن حکومت متعصب اموی شدت یافت و قشربندی اجتماعی جدیدی مبتنی بر برتری اعراب بر ایرانیان در قلمرو حکومت اسلامی اموی حاکم شد. پس از فرو ریختن نظام اجتماعی عصر ساسانی که در جای خود بازدارنده بود، سیاست‌های تبعیض‌آمیز نژادی امویان سبب شد ایرانیان در مراتب پایین‌تر اجتماعی قرار گیرند و نه تنها از هرگونه حقوق اجتماعی برابر محروم شوند، بلکه موالی خوانده شدن و در قشربندی اجتماعی حکومت اموی از هرگونه اشتغال در مناصب مهم سیاسی و نظامی محروم شدند.

حکومت اموی با استمرار این سیاست، موجبات اضمحلال قدرت سیاسی و به وقوع پیوستن قیام‌هایی علیه خود را فراهم کرد که از جمله این قیام‌ها می‌توان به رستاخیز ایرانیان در پوشش قیام ابومسلم خراسانی اشاره کرد. در نتیجه قیام ابومسلم خراسانی و آغاز دعوت وی برای گرویدن مردم به فرزندان عباس عمومی پیامبر(ص)، سازوکارهای لازم برای سقوط حکومت اموی فراهم شد و حکومت عباسی زمام امور جهان اسلام را در دست گرفت. البته با روی کار آمدن حکومت عباسی قشربندی و پایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر نخست قدرت این حکومت، دگرگونی دیگری را تجربه کرد و از پایگاه تنزل یافته پیشین، به مراتب بسیار مترقی‌تری صعود کرد. این پژوهش با رویکرد توصیفی- تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که کارگزاران ایرانی و به خصوص وزیران در پویایی قشربندی و تحول در پایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر اول عباسی چه نقشی داشتند؟

درباره پیشینه موضوع مورد بررسی این مقاله باید خاطرنشان کرد که با این رویکرد تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده است. بر این اساس، نگارندگان پژوهش حاضر بر آن‌اند تا عوامل مؤثر در دگرگونی پایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر اول عباسی را به عنوان هدف اصلی، مورد بررسی و تحلیل قرار دهند. تحقق این مهم در نخستین گام، مستلزم بررسی اهمیت اندیشه ایرانشهری در بازخوانی اندیشه، فرهنگ و هویت ایرانی به عنوان عامل مؤثر در دگرگونی پایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر اول عباسی است که در ادامه پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است.

اندیشه ایرانشهری؛ زمینه‌ساز دگرگونی پایگاه اجتماعی ایرانیان

اندیشه ایرانشهری به عنوان مقوله‌ای سیال، در ادوار تاریخی تداوم یافته و موجبات احیا و بازخوانی هویت ایرانی را در ساختارهای متعدد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی فراهم آورده است. در راستای این مهم، فتح ایران به دست اعراب مسلمان سبب شد تا با پشت سر نهادن نزدیک به دو قرن فترت، شرایط و سازوکارهای لازم برای تداوم اندیشه ایرانشهری و بازخوانی هویت ایرانی، بار دیگر و در پرتو شرایط نوظهور فراهم شود. درباره توضیح نخستین عامل مؤثر در احیای اندیشه ایرانشهری در عصر نخست عباسی می‌توان گفت موجودیت بافت اجتماعی قبیله‌محور و عشیره‌ای عربستان به دلیل شرایط اقلیمی خاص خود موجب شد تا از تشکیل هرگونه ساختار قدرت به شکل متمرکز و سازمان یافته جلوگیری شود. در نتیجه، در آن سرزمین هیچ‌گونه تجربه‌ای از برخی ملزومات حکمرانی متمرکز مبتنی بر دیوان‌سالاری منسجم فراهم نشد؛ در حالی که ایران پیش از فتح عرب، در عصر ساسانی سرشار از تجربه‌های سیاسی و ساختارهای منسجم حکمرانی، نظیر دستگاه دیوان‌سالاری بسیار دقیق و گسترده بود. این مسئله خود سبب شد تا با تشکیل حکومت اسلامی و گسترش قلمرو فتوحات مسلمانان، خلفای بنی‌امیه با استفاده از تجربیات سیاسی و اقتباس آئین حکمرانی از ایرانیان، اداره حکومت را که به سیاق گذشته و مبتنی بر تشکیلاتی ساده و بدؤی بود، کنار بگذارند و در نهایت به طرح برخی شیوه‌های حکمرانی مطابق با تشکیلات ساسانی مبادرت ورزند. از مهم‌ترین شیوه‌ها می‌توان به ایجاد دیوان‌های خراج و تشکیلات مالی اشاره کرد که زیر نظر دیوان ایرانی و یا انتصاب کارگزارانی

مانند زیاد بن ابوسفیان، حاجج بن یوسف و دیگران اداره می‌شد که از نزدیک با تشکیلات ایرانی آشنا بودند. با وجود این، حاکمان اموی با ورود ایرانیان به عرصه‌های سیاسی و نظامی چندان موافقتی نداشتند و در پی ضعف مشروعیت خود، به ناچار ساختار عشیره‌ای قبل از اسلام را احیا کردند و باز دیگر برای بقای حکومت خود، بحث برتری نژادی اعراب بر ایرانیان را به میان آورند.

حکومت اموی ذاتاً عربی و مبتنی بر سیاست نژاد عرب بود؛ به همین دلیل تحقیر کردن ایرانیان و رواج موالیگری از سیاست‌های اصلی حکمرانی آنها بود. بدیهی است که در نتیجهٔ اعمال چنین سیاست‌هایی، اشار جامعه ایرانی در این عصر نه تنها از هیچ‌گونه قدرت سیاسی برخوردار نبودند، بلکه در مراتب پایین اجتماعی به سر می‌بردند و با عنوانی چون اهل ذمه یا موالی خوانده می‌شدند. در ادامه، نارضایتی ایرانیان از تنزل پایگاه اجتماعی خود و همچنین ساختار عشیره‌ای و سیاست تعصب نژادی امویان سبب شد تا آنها از همان آغاز در هر قیامی که علیه حکومت بنی‌امیه صورت می‌گرفت، شرکت کنند. از جملهٔ این قیام‌ها، قیام مختار شقی بود که در آن حدود بیست هزار ایرانی حضور داشتند. شرکت در قیام‌های دیگری چون قیام اشعتبن قیس علیه حاجج بن یوسف، قیام عبدالله بن معاویه، قیام یحیی بن زید و یا قیام حارث بن سریج با همکاری ابومسلم خراسانی، در زمرة حرکت‌های اعتراضی ایرانیان بر ضد حکومت اموی بود که سرانجام به برچیده شدن حاکمیت آنها انجامید.

این عوامل محركی شدند تا ایرانیان به تفوق خود در مواجهه با اعراب واقف شوند و با بهره‌مندی از تجارب سیاسی و فرهنگی موجود در هویت تاریخی خود، به اقداماتی دست زند که در بردههای بعد، برای بروز رفت از موقعیت اجتماعی نازل پیشین و حرکت به سوی دگرگونی پایگاه اجتماعی، توجه حکمرانی اعراب مسلمان را به میزان زیادی نسبت به قوای مستعد خود جلب کنند (الحضری، ۱۹۶۹م: ۱/۱۴).

گفتنی است با روی کار آمدن عباسیان نقش اندیشهٔ ایرانشهری در دگرگونی پایگاه اجتماعی ایرانیان و نفوذ آن در ساختار قدرت سیاسی و حکومت‌داری نسبت به دورهٔ قبل به میزان قابل ملاحظه‌ای افزایش یافت. در این میان، انتقال مرکز خلافت عباسی به بغداد سبب شد تا نفوذ ایرانیان در ساختار حکومت بنی عباس فزونی یابد و ایرانیان در دستگاه

خلافت عباسی جایگاه ویژه‌ای یابند (ضیف، ۱۹۶۰: ۲۴). عباسیان که از عدم رضایت ایرانیان نسبت به بنی‌امیه آگاه و همچنین به برتری فرهنگی ایرانیان در مقابل سنت‌های عشیره‌ای عرب واقف بودند، از تکرار تجربیات نادرست امویان که به سقوط آنها منجر شد، پرهیز کردند. بنابراین در ابتدا سعی کردند اساس حکومت خود را بر ایرانیان و متأثر از تجارب سیاسی ایرانی استوار سازند. در این باره ابراهیم بن محمد (ابراهیم امام) در توصیه‌نامه خود به ابو‌مسلم خراسانی بر ضرورت بنا و استواری حکومت براساس معیارهای ایرانی تأکید کرده و خراسان را پایگاه تبلیغ و فعالیت داعیان خویش انتخاب کرده بود (یعقوبی، [بی‌تا]: ۳۰۷/۲).

عباسیان در امر حکومت‌داری خود، تأثیرات فراوانی از اندیشه‌های ایرانشهری پذیرفتند. از جمله این تأثیرات، نظریهٔ موهبت الهی سلطنت بود که تشابهات زیادی میان حکمرانی خلفای عباسی و شاهان ساسانی برقرار کرد. خلفای عباسی با ترکیب قدرت مذهبی و وظایف عرفی و با تکاپویی که در حمایت از مذهب به عنوان حافظ و نگاه دارندهٔ قدرت سیاسی از خود نشان می‌دادند، در حقیقت رویهٔ پادشاهان ساسانی را در پیش گرفتند. همچنین رفتارهایی چون تکیه بر نسب و شجره به عنوان عامل مشروعیت‌بخش در امر حکومت‌داری، با تأکید بر این مهم که آنها از نسل عباس عمومی پیامبر اکرم(ص) می‌باشند و خلافت حق موروشی آنهاست، دارای تشابه زیادی با روش سلطنت ایرانی بود. علاوه بر این، پوشیدن لباس‌های فاخر ایرانی و جشن گرفتن نوروز و مهرگان و به جا آوردن سایر مناسک آیینی ایرانی توسط خلفای عباسی، بر این مطلب که آنان تا چه حد تحت تأثیر اندیشه و فرهنگ ایرانی قرار گرفته بودند، صحّه می‌گذارد (یارشاطر، ۱۳۸۱: ۲۶).

بنا بر نظریه‌ای دربارهٔ ساختار سیاسی عصر نخست عباسی، می‌توان تباری دو گانه برای این حکومت قائل شد. در این دوره از یک سو الگوی قبیله‌ای عرب و خلافت قریش و از سوی دیگر، دریافتی ویژه از سلطنت ایرانی حکم‌فرماست (فیرحی، ۱۳۷۸: ۲۲۵). سنت شاهنشاهی ایرانی تأثیر بسزایی در ساختار قدرت سیاسی و آیین حکمرانی خلفای عباسی داشته است. این امر سرمشق زمامداران حکومت عباسی شد و از همان زمان، تلاش برای تدوین قوانین حکمرانی در جهان اسلام بر پایهٔ ساختار قدرت سیاسی ایرانی با بهره‌گیری از خداینامه‌ها، شاهنامه‌ها و دیگر آثاری که از گذشته بر جای مانده بود، آغاز شد (خاتمی،

۱۳۷۹: ۲۲۰). نخستین تأثیرات اندیشه ایرانی از طریق برخی آثار و به شکل توصیه‌هایی در امور سیاست و معرفی معیارهای اخلاقی حکمرانی به فرمانروایان، پادشاهان و شاهزادگان ابراز شد. از جمله این آثار کارنامه اردشیر بابکان بود که به زبان پهلوی و درباره آداب و مناسک حکومت‌داری اردشیر بابکان بنیان‌گذار سلسله ساسانی مدون شده بود. علاوه بر کارنامه اردشیر بابکان، از دیگر نمونه‌های چنین آثاری، آیین‌نامه‌ها بودند که تلفیقی از ساختارهای سیاسی حکومت ساسانی و سنت حکومت‌داری اسلامی بودند. مهم‌ترین ضمنون این آثار در هم آمیختگی بین پدیده‌های دنیوی، نظری سیاست با دین و مذهب بود. به عبارت دیگر، درآمیختگی دو نگرش فیزیکی و متافیزیکی به منزله شالوده اندیشه پادشاهان ساسانی، در راستای خدماتی چون نظام‌بخشی اجتماعی و مشروعیت‌بخشی به قدرت سیاسی، اهمیت فراوانی داشت (هانتر، ۱۳۸۰: ۶۹).

تا بدینجا تأثیرپذیری فراوان خلفای عباسی از اندیشه‌های ایرانی در ساختار قدرت سیاسی آنها مشخص شد. بدیهی است که اعمال چنین اندیشه‌هایی در ساختار سیاسی حکومت عباسی، مستلزم حضور ایرانیانی بود که با این اندیشه آشنایی کافی داشته‌ند. این مهم سبب شد تا ایرانیان در مناسبات مهم سیاسی در دربار عباسی حضور پیدا کنند و مسئولیت تبیین اندیشه‌های ایرانی و انتقال آن به دربار را بر عهده گیرند. گفتنی است که خلفای عباسی نیز خود در امر حکومت بسیار مشتاق بودند که رفتار شاهان ساسانی را الگوی خود قرار دهند. همانند آنها در نوروز و مهرگان بار عام می‌دادند و به تخت می‌نشستند تا مردم برای آنها هدایای بیاورند. خلفای عباسی برای آشنایی با آداب و رسوم ایرانی و رسم حکومت‌داری، کاتبان ایرانی را تشویق به ترجمه خدایانمه‌ها، آیین‌نامه‌ها، تاج‌نامه‌ها و سایر کتاب‌های ساسانیان به زبان عربی می‌کردند تا از سیره شاهان ساسانی و اندیشه‌های ایرانی آگاهی یابند و آن را سرمشق خود قرار دهند (Yarshater.Hovannissian, 1999: 55). به تعبیر فیلیپ حتی: «... خلفای عباسی حکومت خویش را به روش خسروان ساسانی بنیاد نهادند. عربان مسلمان تسليم نفوذ ایرانیان شدند و خلافت اسلامی به وضعی درآمد که چیزی جز تجدید حکومت ایران که با حکومت قبیله‌ای عرب تفاوت بسیار داشت، نمی‌توانست بود...» (حتی، ۱۳۴۴: ۲۷۱).

این گرایش خلفای عباسی به شیوه اداره حکومت به تقلید از شاهان ساسانی و

تأثیرپذیری از اندیشه ایرانی، موجبات نفوذ هرچه بیشتر عناصر ایرانی در دربار خلفای عباسی را فراهم آورد؛ چنان‌که به اعتقاد جاحظ حکومت عباسیان یک حکومت عجمی و خراسانی بود (جاحظ، ۱۹۹۸م: ۳۶۶/۳). نفوذ ایرانیان و تأثیرپذیری خلفای عباسی از آنها تا حدی بود که با دختران ایرانی ازدواج کردند و برای تربیت فرزندان خویش از بزرگان و دانشمندان ایرانی استفاده کردند (همان، همان‌جا).

نفوذ ایرانیان در ساختار قدرت سیاسی حکومت عباسی و در پرتو آن تأثیرپذیری سیار خلفاً از اندیشه‌های ایرانی در اداره جامعه و حکومت، سبب شد در عصر اول عباسی پایگاه و منزلت اجتماعی ایرانیان به میزان بسیار زیادی دچار دگرگونی شود و از پایگاه تنزل یافته خود در دو قرن اولیه ورود اعراب مسلمان، به مراتب مترقی‌تری صعود کند. تحقق این مهم، در عین حال مستلزم عملکرد افراد و گروه‌هایی بود که با فعالیت خود در عرصه‌های سیاسی، نظامی و فرهنگی، موجبات نفوذ و تأثیرگذاری لازم را فراهم آورند (آیتی، ۱۳۷۲: ۷۲)

نقش نظامی ایرانیان (خراسانیان) در قدرت گرفتن حکومت بنی عباس

خراسان به دلیل دوری از مرکز خلافت اموی و اقليم بکر خود، از دست‌اندازی و نفوذ عوامل بیگانه در امان بود. همچنین اختلافات دینی و مذهبی نیز نتوانسته بود آن منطقه را به بخش‌های مجزایی تقسیم کند و وحدت موجود در آنجا را از میان بردارد (علایی، ۱۳۷۵: ۵۱). از سوی دیگر، نفوذ فرقه‌های مذهبی تا اواخر قرن دوم قمری در آنجا محدود بود و تمایلات و عقاید شیعی در آن منطقه قوت مضاعفی داشت. علاوه بر این، سistem‌های متعددی که حکومت بنی‌امیه بر فرزندان امام علی(ع) و پیروان وی وارد آورد، سبب نارضایتی و تخاصم ساکنان مناطق خراسان شد (زرین‌کوب، ۱۳۷۳: ۳۸۴). در نتیجه، عباسیان از همان آغاز دریافتند که خراسان ایران به دلیل این شرایط می‌تواند مرکز خوبی برای تبلیغات سیاسی و نظامی آنها باشد. بنابراین پس از مشخص شدن رهبر و فراهم آمدن زمینه‌های لازم برای در دست گرفتن قدرت، شرایط مطلوبی را برای پذیرش دعوت خود از جانب مردم خراسان فراهم آوردند و در مقابل، با استقبال بسیار خوب اهالی خراسان مواجه شدند. در این باره یعقوبی معتقد است محمدبن علی که به عنوان امام عباسی شناخته

می‌شد، به یاران خود توصیه می‌کرد برای جلب مردم به دعوت خود به خراسان بروید؛ زیرا در آنجا مردم بسیاری وجود دارند که با شجاعت و کارآمدی لازم، دعوت شما را پذیرا خواهند بود (یعقوبی، [بی‌تا]: ۳۰۷/۲). بدین ترتیب، امام عباسی داعیان خود را به خراسان فرستاد و او با اشاره مبهم به یکی از خاندان‌های پیامبر (الرضا من آل محمد) دعوت خود را در میان اهالی خراسان آغاز کرد. همزمان با آغاز به کار داعیان حکومت بنی عباس در زمان خلافت هشام، اسدبن عبدالله عامل خراسان بود. در این زمان بکیربن ماهان و ابو محمد صادق با گروهی از شیعیان به عنوان داعیان عباسی به خراسان رفتند و تعداد زیادی از مردم دعوت آنها را پذیرفتند. بنا بر گزارش یعقوبی، هنگامی که اسدبن عبدالله از وجود داعیان عباسی در خراسان باخبر شد، تعدادی از آنان را دستگیر کرد و بکیربن ماهان را نیز به همراه آنها به زندان انداخت. علاوه بر وی، از جمله افرادی که به دستور اسد دستگیر و به زندان روانه شدند، ابومسلم خراسانی بود. بکیربن ماهان که در زندان با ابومسلم آشنا و نسبت به استعداد او آگاه شده بود، پس از آزادی وی را به ابراهیم امام معرفی کرد (همان، همان‌جا). در این باره ابن‌اثیر معتقد است ابومسلم در اولین روزهای ماه رمضان ۱۲۹ق. به مرو رسید و در آنجا بود که امام عباسی از او خواست تا دعوت خوش را آشکار و در راستای ضدیت با حکومت اموی مبارزه کند. در نتیجه، ابومسلم در یکی از دهکده‌های خزانه به نام «سفیدنچ» فرود آمد و به دعوت آشکار مردم برای مبارزه با امویان پرداخت. در این راستا، اهالی مرو اولین کسانی بودند که نزد او آمدند و دعوتش را پذیرفتند (ابن‌اثیر، ۱۹۹۷: ۴/۳۶۰). همزمان آمدن ابومسلم به خراسان فضای منازعه‌آمیز شدیدی بر آن منطقه حکم فرما بود و نیروهای مختلفی، مانند نیروی اموی به رهبری نصرین سیار، نیروی یمنی و ریبعه به رهبری جدیع کرمانی، نیروی خوارج حروریه به رهبری شبیان حوروی و نیروی شورشی عباسیان به فرماندهی ابومسلم، با یکدیگر در نبرد بودند (طقوش، ۲۰: ۱۳۸۳).

شیوه ابومسلم در مبارزه با حکومت اموی و سایر نیروهای موجود در خراسان، آمیخته‌ای از سیاست‌ورزی و به کارگیری نیروی نظامی بود تا بدین طریق از اتحاد نیروهای مذکور جلوگیری کند و در راستای متفرق کردن آنها اقداماتی انجام دهد. بنا بر روایت طبری، ابومسلم پنج روز مانده به ماه رمضان، پرچم سیاهی را که ابراهیم امام پیش

از ورود او به خراسان برایش فرستاده بود، برافراشت و قیام خود را بر ضد حکمت اموی آغاز کرد (طبری، ۱۴۲۴ق: ۱۴۹۷/۴). چنین نقل شده است که ابومسلم و پیروانش همگی لباس سیاه پوشیدند و روز عید فطر، سلیمان بن کثیر برخلاف بنی امية بدون اذان و اقامه به اقامت نماز عید و شرایط امامت قیام کرد (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۱۹۴/۲) سرانجام ابومسلم همراه با سپاهش که اغلب از خراسانیان بودند، به عراق حمله کرد و در زاب کوچک توانست سپاه اموی را در سال ۱۳۲ق. شکست دهد و خلافت را به عباسیان واگذار کند. او ظاهراً از روی اراده مذهبی و در باطن از روی اراده ملی حکومت امویان را از بین برد و این قیام اگرچه رنگ ملی و مذهبی به خود گرفت، ولی جنبه سیاسی و اجتماعی آن از جنبه دینی و ملی اش قوی‌تر بود. در این باره می‌توان به این دیدگاه اشاره کرد که هموطنان ابومسلم بدان سبب به او پیوستند که از ستمکاری‌ها و تحفیر تازیان و حکومت اموی رهایی یافتند و تا چندی موجبات نفوذ و قدرت‌گیری خود را در محیط سیاسی و اجتماعی اسلام فراهم آوردند (یوسفی، ۱۳۷۸: ۱۵۷).

ساکنان منطقه خراسان از دو دسته تشکیل می‌شدند؛ یا اصالت خراسانی داشتند و یا از مهاجران عربی بودند که در این منطقه زاده شدند، رشد کردند و در کنار خراسانیان به زندگی خود ادامه دادند. ابومسلم به نمایندگی از حکومت عباسی، از آغاز دعوت خود هر دو دسته از ساکنان خراسان را سازماندهی کرد و اسمای آنها را که اغلب از جنگجویان بودند، براساس قریه و شهرهایشان ثبت کرد؛ برای آنان جایگاه و درجاتی قرار داد و از میان آنان برای سپاه خود فرماندهانی تعیین کرد (شاکر، [ب] تا: ۶۱۴/۱) بر این اساس، آنها به مهم‌ترین نیروی جنگجو تبدیل شدند و زمام امور سپاه عباسی را در دست گرفتند (همان، همان‌جا). علاوه بر این، به اعتقاد یارشاطر، ابومسلم نام ایرانیان را که از شهرها و روستاهای مختلف به سپاه او می‌پیوستند، در دیوانی ثبت می‌کرد و برای آنها حقوق و مزایایی در نظر می‌گرفت. با ایجاد این تغییرات توانست ایرانیان را نیز همانند اعراب در مشاغل حکومتی وارد سازد و در منزلت اجتماعی مترقی‌تری ساکن کند (یارشاطر، ۱۳۸۱: ۶۹). گفتنی است این جایگاه تعیین کننده ایرانیان در دستگاه حکومت عباسی از جمله بخش نظامی آن، تا اواخر عهد هارون الرشید همچنان ادامه داشت؛ چنان‌که بنا بر روایت

مسکویه رازی، در زمان هارونالرشید، فضل بن یحیی بن خالد برمکی که امیر خراسان بود، از ساکنان خراسان تعداد پانصدهزار نفر را در سپاهی ثبت‌نام کرد و آن سپاه را «عباسیه» نامید و بیست‌هزار نفر از سپاه عباسیه را به بغداد فرستاد و آنان را در محله‌ای از بغداد ساکن کرد (مسکویه رازی، ۲۰۰۰م: ۵۲۲/۳).

بر این اساس، ایرانیان به‌ویژه خراسانیان از جایگاه بسیار مهمی در عرصه نظامی حکومت بنی عباس برخوردار شدند و هسته اصلی سپاه عباسیان را تشکیل دادند. در این راستا، بخشی از ایرانیان توانستند از پایگاه اجتماعی نازل پیشین رهایی یابند و در عصر اول عباسی به صاحبان قدرت، منزلت و ثروت تبدیل شوند. کارآمدی ایرانیان در عرصه نظامی سبب شد تا زمینه‌های لازم درباره ظهور و تجلی دیوان‌سالاری ایرانی نیز به عنوان عامل مؤثر دیگری در دگرگونی پایگاه اجتماعی ایرانیان مهیا و شرایط نوظهور تشییت شود.

نقش دیوان‌سالاری و نهاد وزارت ایرانی در دگرگونی پایگاه اجتماعی ایرانیان

نقش سازنده قیام ایرانیان در به قدرت رسیدن بنی عباس و گرایش بسیار خلفای عباسی به تقلید از شیوه اداره حکومت شاهان سasanی و تأثیرپذیری فراوان آنان از وجوده سیاسی اندیشه ایرانشهری، ضرورت ایجاد دستگاه دیوان‌سالاری و به کارگیری وزیران و کارگزاران ایرانی را در این دستگاه به دنبال داشت. در دوره بنی عباس، بیشتر حکام به صورت مستقیم از طرف خلیفه برای اداره مناطق تحت سلطه خلافت اسلامی برگزیده می‌شدند که بسیاری از این حکام را ایرانیان تشکیل می‌دادند. لذا با توجه به اینکه حکام مناطق مختلف قلمرو عباسی، ایرانی بودند، غالباً ایرانی‌ها را در امور اداری و سیاسی به کار می‌گرفتند (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۰: ۱۰۱). از جمله منصب‌هایی که در عصر خلافت عباسی برای نخستین بار در اندیشه سیاسی اسلام به وجود آمد، منصب وزارت بود. این منصب در نتیجه بسط گستره خلافت عباسی و نیاز مبرم آن به دستگاه اداری و دیوان‌سالاری منسجم و دقیق برای سامان دادن به امور قلمرو تحت حکومت پدید آمد. همچنین اندیشه به کارگیری وزیران و کارگزاران ایرانی در این منصب، به منظور سازمان دادن به این امور تقویت شد. در این مورد چنین نقل شده است که تا پیش از ظهور عباسیان، هنوز توسعه امور دولت و کار دیوان‌ها به آن اندازه نبود که نهاد دیگری

به منظور رسیدگی و نظارت بر عملکرد دستگاه دیوان‌سالاری بر آن افروده شود، ولی در دوره عباسی پیشرفت کار دیوان‌ها و تراکم امور آنها باعث شده بود خلافاً منصب دیگری برای اشراف بر امور دیوان‌ها و اداره تمام امور آنها به وجود آورند؛ که آن منصب وزارت بود (محمدی ملایری، ۱۳۷۴: ۹۱).

به باور یارشاطر، نهاد وزارت در دستگاه خلافت عباسی، خواه از مقام دیوان (کاتبان) که شغلشان در دربارهای متاخر اموی از عملکرد و سبک ساسانی تأثیراتی فراوانی پذیرفته بود، منشأ گرفته باشد و خواه ابتکار خلفای اولیه عباسی بوده باشد، به شدت مدیون اندیشه سیاسی ایرانشهری و عملکرد ساختار قدرت سیاسی در عصر ساسانیان است (یارشاطر، ۱۳۸۱: ۱۰۲). بازتاب این منصب در دیگر منابع تاریخی نیز بدین گونه است که منصب وزارت اعظمی که خلفاً برقرار کردند و در میان همه دول اسلامی متداول شد، تقلید مستقیم از منصب «وزرگ فرمذار» ساسانیان بوده^۱ و روابط خلفاً با وزیراعظم نیز بسیار شبیه به ارتباط شاهنشاه ساسانی با «وزرگ فرمذار» بوده است (العاکوب، ۱۳۷۴: ۶۲-۶۳). بر این اساس، با شکوفایی وزارت و دستگاه دیوان‌سالاری ایرانی، به کارگیری وزیران و کارگزاران ایرانی در اداره امور خلافت عباسی رونق و ضرورت بسیاری یافت. همچنین این مسئله موجبات تحرک صعودی پایگاه اجتماعی ایرانیان را از سطح نازل پیشین در دوران فترت و سردمداری حکومت اموی فراهم آورد. بخشی از این مهم به تدبیر برمکیان - یکی از خاندان‌های برجسته ایرانی - محقق شد.

برمکیان به عنوان یکی از خاندان‌های ایرانی، در مناسبات ساختار قدرت سیاسی عباسیان بسیار اهمیت داشتند و تأثیرگذارترین خاندان ایرانی در ترقی پایگاه اجتماعی ایرانیان بودند. این خاندان ایرانی‌الاصل بودند و طی سالیان متتمادی کهانت و سدانت معبد نوبهار را بر عهده داشتند (بوقا، ۱۳۶۵: ۳۵). خواجه نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه ضمن اشاره به مقام و منزلت رفیع خاندان برمکی بیان کرده است که آنها از زرتشتیان بودند و اداره آتشکده بلخ بر عهده آنان بود (طوسی، ۱۳۸۰: ۲۱۹). ابن‌طقطقی نیز به این

۱ برخی عنوان وزارت و وزیر را از ریشه «وزر» به معنی بر دوش کشیدن باز مسئولیت حاکم می‌دانند که به نظر سیاری از محققان وزارت دوره عباسی جدای از این معنی و برگرفته شده از فرهنگ پهلوی ساسانی است (ر.ک. به: ابن‌طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۰۶؛ محيط طباطبائی، ۱۳۶۷: ۱۳۴-۱۳۵).

نکه اشاره کرده است که آنها قبل از پذیرش دین اسلام، از پیروان دین زرتشت بودند (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۶۹). از معروف‌ترین افراد این خاندان که نقش اساسی در دگرگونی پایگاه اجتماعی ایران ایفا کرد، خالد برمکی بود. او ابتدا به همراه پدرش در دربار اموی راه یافت و سپس به قحطبه بن شیبہ پیوست. هنگامی که قحطبه بنا به دعوت ابوMuslim به او ملحق شد، خالد در اردوی وی کار رسیدگی به خراج همه شهرستان‌هایی را که قحطبه فتح کرده بود، بر عهده گرفت و به کار تقسیم غنایم میان سربازان مشغول شد (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۱۲۲). پس از آن، بنا بر روایت دینوری، خالد برمکی جزو گردانندگان و سران سپاه ابوMuslim شد و همراه با دیگر فرماندهان ایرانی مناطقی چون ری، همدان، شهر زور و عراق را فتح کرد (دینوری، ۱۳۶۸: ۴۵-۴۷). علاوه بر این، در زمان سفاح نیز به عنوان متصدی دیوان خراج در دستگاه دیوانی خلافت عباسی مشغول به کار شد (مسعودی، ۱۳۵۶: ۳۲۱) و بنا بر اعتقاد ابن طقطقی (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۱۲) بعد از قتل ابوسلامه - اولین وزیر سفاح - به مقام وزرات او و برادرش منصور نائل شد. براساس گزارش جهشیاری، رابطه او با خلیفه سفاح تا حدی صمیمی بود که سفاح دخترش ریشه را به خالد سپرد و خواستار برقراری روابط بسیار نزدیک فامیلی با او شد (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۱۲۵). رابطه خالد با منصور نیز صمیمی بود و پس از آنکه از مقام وزارت بر کنار شد، برای دفع و تنیه کردهای ایرانی به موصل اعزام شد. در این زمان، مدتی حاکم موصل بود و سپس حاکم ری و طبرستان شد. مدتی نیز حاکم فارس شد و در سال ۱۶۳ق. هنگام اردوکشی به قسطنطینیه، خلیفه مهدی او را به عنوان مشاور و پسر او را به عنوان دییر و سرنشته‌دار به همراه خود برد (کانپوری، ۱۳۴۸: ۱۰۵). خالد گرایش شدیدی به حفظ آثار و فرهنگ ایرانی داشت و در این راستا کوشش‌های فراوانی کرد که مهم‌ترین آن بنا بر روایت ابن طقطقی ممانعت از تخریب ایوان مدائن در سال ۱۴۶ق. به دست منصور خلیفه عباسی بود (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۱۳).

خالد برمکی به چنان قدرت و نفوذی در دستگاه خلافت عباسی دست یافته بود که همچون پادشاهان ساسانی در اعیاد نوروز و مهرگان بار عام می‌داد و هدایایی را دریافت می‌کرد و نیز هدایایی را به مردم می‌بخشد و شاعران عرب و عجم در پیشگاه وی به مدیحه‌سرایی و سرودن اشعار می‌پرداختند. داد و دهش خالد باعث جذب بسیاری از افراد

و از جمله شاعران به سمت او می‌شد و برای اینکه از خوان نعمت او برخوردار شوند، اشعاری را در مدح او یا درباره آداب و مراسم ایرانی از جمله نوروز یا سایر ادبیان ایرانی می‌سروند (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۱۳). ابوالفرج اصفهانی در این باره نقل کرده است که بشارین برد از خالد برمکی برای مدحی که در وصف خاندان او در مراسم نوروز کرد، مبلغ هزار درهم برای هر بیت صله گرفت (اصفهانی، [بی‌تا]: ۱۷۳/۳). خالد در دربار مسئولیت‌های بسیاری داشت و ارتباطی صمیمانه با خلفای عباسی چون سفاح، منصور و مهدی برقرار کرده بود. در امر حکومت‌داری و نشر آداب و رسوم ایرانی از تجربیات او بسیار بھر می‌بردند و در همه امور با او مشورت می‌کردند. وی مشتاق گسترش فرهنگ ایرانی در دربار عباسی بود؛ چنان‌که مطابق نقل ابن‌شهرآشوب زمانی که منصور از امام موسی کاظم(ع) در روز نوروز درخواست کرد به تخت بنشیند و از مردم هدیه بگیرد، خلیفه علت برگزاری نوروز را راضی نگاه داشتن ایرانیان دانست که ناچار است این عید را جشن بگیرد و هدایای مردم را قبول کند (ابن‌شهرآشوب، [بی‌تا]: ۳۱۸/۴). این روایت خود نشان دهنده قدرت ایرانیان و ترقی چشمگیر منزلت اجتماعی آنان در دربار عباسی است.

بعد از خالد، یحیی برمکی فرزند او در مسیر ایفای نقش در ساختار قدرت سیاسی حکومت عباسی قرار گرفت. یحیی برمکی ابتدا در سال ۱۵۸ق. به حکومت آذربایجان (ابن‌اثیر، ۱۹۹۷: ۱۹۳/۵) و پس از آن مطابق نقل طبری به حکومت ارمنستان (طبری، ۱۴۲۴: ۱۶۳۵/۵) منصوب شد. او در سال ۱۶۳ق. همراه با هارون به جنگ رومیان شرقی رفت و در آن جنگ فرماندهی سپاه عباسی را بر عهده داشت (همان، ۱۶۷۱). همچنین در همان سال که حکومت تمامی مغرب و آذربایجان بر عهده هارون بود، یحیی ریاست دیوان رسائل او را بر عهده داشت (ابن‌اثیر، ۱۹۹۷: ۲۲۳/۵). با به خلافت رسیدن هارون که یحیی نقش مهمی در این رویداد ایفا کرد، هارون زمام تمامی امور قلمرو خلافت را به وی سپرد و او پس از خلیفه به عنوان برترین مقام سیاسی و نظامی حکومت عباسی شناخته شد (طبری، ۱۴۲۴: ۱۷۰۵/۵). گفتنی است میزان نزدیکی و تأثیرپذیری هارون خلیفه عباسی از خاندان برمکی تا حدی بود که آنان وظيفة تعليم و تربیت فرزندان هارون را نیز بر عهده گرفتند (حضری، ۱۳۸۸: ۵۰، ۵۱) این میزان قربت و همبستگی خاندان برمکی با متن خلافت عباسی موجبات قدرت‌گیری هرچه بیشتر

آن در دستگاه حکومت بنی عباس را فراهم می‌کرد. یحیی نیز مانند پدرش خالد به رسم شاهان ساسانی بار عام می‌داد و مردم را به حضور می‌پذیرفت. او برای سرشناسان شهر و اهالی دین و ادب مستمری برقرار و برای کودکان یتیم مکتب خانه‌هایی تأسیس کرد (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۲۲۸-۲۲۹). او همچنین متصدی اداره همه دیوان‌ها شد و مقام وزارت هارون خلیفة عباسی را بر عهده گرفت (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۶۹). گفتنی است در خشان‌ترین دوران خلافت عباسیان با وزارت یحیی برمکی آغاز شد که به مدت هفده سال طول کشید. دوران او دوران پیشرفت تمدن و آبادانی بود و هیچ وقت امپراتوری اسلامی به ثروت و نعمت دوران خلافت هارون الرشید نرسید و مالیات‌ها به راحتی و نظم و ترتیب این دوران وصول نشد (بووا، ۱۳۶۵: ۶۱-۶۲).

زمانی که یحیی به وزارت رسید، هارون فرزند او فضل را -که ریاست حرم را داشت- به سمت معلمی و تربیت پسرش محمد (امین) منصوب کرد. سپس او را به ولایت داری خراسان گماشت. پس از آن در سال ۱۷۶ ولایت جبال، طبرستان، دماوند، قومس، ارمنیه و آذربایجان را به فضل بن یحیی سپرد (طبری، ۱۴۲۴: ۱۷۰/۵). او نقش مهمی در خاموش کردن قیام یحیی بن عبدالله داشت (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۱۲/۲) و در خراسان خدمات زیادی انجام داد که مردم خراسان به پاس خدمات او نام هزار فرزند پسر خود را به نام او فضل نام‌گذاری کردند (بووا، ۱۳۶۵: ۸۳).

همچنین جعفر بن یحیی برمکی که در سال ۱۵۰ق. در مدینه متولد شد (یعقوبی، [بی‌تا]: ۴۳۷-۴۳۸)، مردی دانا، سخاوتمند، صبور و خوش‌خلق بود. هارون به او بیش از فضل علاقه داشت؛ زیرا جعفر رفتاری آرام و ملایم داشت، اما فضل فرد تندرخوی بود. هارون می‌خواست جعفر نیز مانند فضل از جایگاه والایی برخوردار باشد؛ به همین دلیل از پدرشان یحیی برمکی خواست تا نواحی و مناطقی را برای حکمرانی به جعفر بدهد و او را نیز مانند فضل، وزیر کوچک خطاب کنند. حتی پس از مدتی سرپرستی دارالخلافه را نیز بدو سپرد (ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۸۱-۲۸۲). رابطه جعفر برمکی با هارون به حدی صمیمی بود که: «... هارون دستور داده بود پیراهنی با دو گریبان دوخته بودند و جعفر و هارون آن را با یکدیگر می‌پوشیدند...» (قدسی، ۱۳۸۱: ۶-۴/۹۹۶). جعفر بیش از هر کسی نزد هارون مقرب و محبوب بود و در تمامی امور حکومت از خود اختیار داشت و

هارون مطیع او بود. در تأیید این سخن چنین نقل شده است که فردی به نام «عبدالملک بن صالح هاشمی» که خود را مدعی خلافت می‌دانست و مورد خشم خلیفه بود، با توصیه عفو جعفر نه تنها از خشم خلیفه نجات یافت، بلکه با درخواست جعفر از هارون همه حاجاتش برآورده شد و خلیفه تمامی درخواست‌های او را برآورده کرد (زیدان، ۱۳۸۲: ۷۸۸-۷۸۷). او در دستگاه خلافت عباسی منصب‌های گوناگونی داشت که از جمله آنها می‌توان به ولایت مصر در سال ۱۷۶ق (طبری، ۱۴۲۴: ۱۷۱۳/۵)، ولایت شام در ۱۸۰ق (يعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۱۵/۲) و دوباره در همان سال ولایت سیستان و خراسان (همان) اشاره کرد. سرانجام خلیفه او را سالار کشیک‌بانان خود کرد و در سال ۱۸۲ق. سرپرستی مأمون را که بر عهده محمدبن یحیی بود، به جعفر داد (طبری، ۱۴۲۴: ۱۷۱۸/۵).

این حضور مؤثر و نقش تعیین کننده خاندان برمکی در دستگاه دیوان‌سالاری حکومت عباسی موجب ترویج و اعتلاء فرهنگ و سنت ایرانی شد و این مهم نیز در جای خود، ترقی دوباره عنصر ایرانی در عرصه‌های سیاسی، نظامی و فرهنگی و در نهایت تحول پایگاه اجتماعی آنها را به همراه داشت.

نفوذ خاندان دیوان‌سالار برمکی و تأثیر آنها بر تربیت و سرپرستی سه خلیفه عباسی هارون، امین و مأمون بر پایه اندوخته نظام تربیت سیاسی ایرانیان و از جمله آیین ملک‌داری شاهان ساسانی، نمونه بارز تأثیر مستقیم اندیشه و فرهنگ ایرانی بر اصلی‌ترین رکن قدرت سیاسی حکومت عباسی یعنی شخص خلیفه بود. برای مثال، وظيفة آموزش کتاب عهد ارشدشیر به عنوان مرجع مناسک و آداب ملک‌داری به ویعده‌های خلفای عباسی که بر عهده وزیران خاندان ایرانی برمکی بود، از نمونه‌های بارز تربیت خلفای عباسی براساس اندوخته‌های ساختار سیاسی ایرانیان بوده است (صفا، ۱۳۵۶: ۴۸).

عامل مؤثر دیگر در ترویج و نشر اندیشه، فرهنگ و سنت ایرانی توسط خاندان دیوان‌سالار برمکی، قدرت و نفوذ بسیار این خاندان در مناسبات ساختار سیاسی حکومت عباسی بود. برخورداری خاندان برمکی از این میزان قدرت سبب شد در تمامی امور اختیار تام داشته باشد و در برگزاری تمامی اعمال و مراسم آزادانه عمل کنند. در نتیجه این امر بود که برگزاری اعياد، جشن‌ها و مراسم آيینی ایرانیان رونقی دوباره یافت و حتی غیر ایرانیان و در مواردی پیروان سایر ادیان و مذاهب را نیز به خود جذب کرد. در این

باره می‌توان از فردی مسیحی به نام جبرئیل بن بختیشور سخن به میان آورد که متأثر از تربیت خاندان برمکی، در نوروز به بارگاه متوكل وارد شد و به رسم ایرانیان هدیه ارزشمندی را که دنانیر همسر یحیی برمکی به او داده بود، به خلیفه تقديم کرد (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۲۸۹؛ تنخی، ۱۳۹۳: ۲۴۵/۸-۲۴۹). خاندان برمکی به منظور نکوداشت و ترویج فرهنگ و آیین‌های ایرانی، تمامی اعیاد و مراسم باستانی را جشن می‌گرفتند و در آن به تقليید از شاهان ساسانی بار عام می‌دادند (مسعودی، [بی‌تا]: ۳۷۶/۳؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۷: ۲۱۳). علاوه بر مسعودی و ابن‌طقطقی، مورخان دیگر نیز بر این نکته تأکید داشتند که خاندان برمکی مطابق با سنت‌های آیینی و فرهنگ باستانی خود، به تقليید از شاهان ساسانی جشن می‌گرفتند و بار عام می‌دادند (اصفهانی، [بی‌تا]: ۴۹۴/۵؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۸: ۵۶۹/۲؛ جاحظ، ۱۳۰۸: ۵۷۰؛ ۱۹۰: ۱۹۱-۱۹۲).

سومین عامل مؤثر، بهره‌گیری از ساختار ایرانی در دستگاه دیوان‌سالاری بود. در این دستگاه، مطابق با سنت ملک‌داری ایرانی امورات اداری و دیوانی حکومت براساس روش حکومت‌داری ایران ساسانی بود و مناسبات اداری و دیوانی شbahت بسیاری با ساختار سیاسی ایرانی و دستگاه اداری و دیوان‌سالاری ایران عصر ساسانی داشت. براساس این مهم و با وجود وزیران و کارگزاران قدرتمندی چون خاندان برمکی، بسیاری از ایرانیان برای رسیدگی به این امور و پیشبرد فعالیت‌های اداری و دیوانی حکومت عباسی، در این دستگاه مشغول به کار شدند. در این باره جهشیاری معتقد است یحیی بن خالد برمکی و فرزندانش چون ایرانی بودند و در وزارت اختیار تام داشتند، ایرانیان را دور خود جمع کردند و مشاغل اداری، کشوری و دفتری را به آنان سپردند. هر یک از آنها به تقليید از مرزبانان و اسپهبدان عصر ساسانی درباری داشتند که در آن بسیاری از سازوکارهای ساختار دیوانی و اداری براساس آموزه‌های دستگاه دیوان‌سالاری ایران عصر ساسانی بنا نهاده شده بود. از جمله این سازوکارها می‌توان به احیای دوباره طیفی به نام دیران در دستگاه اداری و دیوان‌سالاری حکومت عباسی اشاره کرد (جهشیاری، ۱۳۴۸: ۲۸۹).

مجموعه عواملی که از آنها یاد شد، موجبات دگرگونی پایگاه اجتماعی ایرانیان در عصر اول عباسی را فراهم آورد. ایرانیانی که با حمله اعراب مسلمان در پایین ترین مراتب اجتماعی به سر می‌بردند، توانستند در نتیجه چنین عواملی تحرک صعودی چشمگیری را

تجربه کنند و پایگاه اجتماعی در خور توجهی به دست آورند.

نتیجہ گیری

ورود اسلام به ایران نویدبخش دگرگونی در ساختار و قشر بندی اجتماعی مستقر بود و تا حدی نیز موجبات زوال نظام اجتماعی عصر ساسانی و نگرش تقریباً بسته آن را فراهم آورد، اما با قدرت‌گیری حکومت اموی، تفکرات تبعیض آمیز قوم‌گرایانه احیا شد و تداوم یافت. به دنبال قدرت‌گیری حکومت اموی در جهان اسلام، همواره سیاست برتری قوم عرب بر ایرانی و دونانگاری منزلت و پایگاه اجتماعی ایرانیان در دستور کار امویان بود. موالی نامیدن ایرانیان، عدم تساوی عرب و ایرانی در بهره‌مندی از غنایم، محرومیت از حقوق برابر اجتماعی، ممانعت از ورود ایرانیان به مشاغل و مناصب مهم سیاسی و نظامی، از جمله نمونه‌های بارز ادعای سیادت عرب و برتری بر ایرانی بود. سرانجام نابرابری‌های موجود موجبات نارضایتی ایرانیان را فراهم کرد تا با رجوع به میراث فرهنگی و کارآمدی نظام سیاسی- اجتماعی پیشین خود، سعی در مقابله با وضع موجود داشته باشند.

بهره‌گیری از تجارب مذکور بعلاوهً مشارکت در قیام‌های ضد اموی و در رأس آنها قیام ابو‌مسلم خراسانی، موجبات سقوط حکومت اموی و قدرت‌گیری بنی عباس را فراهم کرد. در این عصر، فرهیختگان ایرانی با استفاده از شرایط نوظهور و بهویژه نیاز بنی عباس به میراث و تجارب ایرانیان در اداره متفاوت خلافت، سعی در ارتقای جایگاه اجتماعی خود داشتند و زمینه‌های مشارکت فعال‌تر ایرانیان در سیاست و جامعه را هموار کردند. ایرانیان که روزگاری از شرایط پیشین قبل از اسلام و استفاده تنگ نظرانه ساسانیان از میراث اجتماعی- فرهنگی ایرانشهری ناراضی بودند و شرایط حاکم بر عصر اموی نیز آنرا به احیای صحیح و کارآمد تجارب قبلی رهنمون کرده بود، با استفاده از نقش مؤثر خویش در قدرت‌گیری بنی عباس و ایفای کارکرد نظامی، نگاه مطلوب عباسیان به فرهنگ و میراث ایرانی و ایفای کارکرد فرهنگی، نیاز آنان به مدیران ایرانی در اداره حکومت و ایفای کارکرد سیاسی- اقتصادی، به رواج و گسترش تجارب کارآمد خویش - که با عنوان میراث ایرانشهری از آن یاد شد- پرداختند. کارکردهای مذکور توسط کارگزاران و رجال ایرانی صورت گرفت که بخش مهمی از جریان تکوین و تثیت قدرت بنی عباس بر عهده آنان بود.

رجال ایرانی به پشتوانه تجارب ارزنده نهفته در فرهنگ سیاسی ایرانشهری، به مقابله با وضعیت مستقر در عصر اموی و سازندگی وضعیت پیش رو در عصر عباسی پرداختند. اساس فرهنگ ایرانشهری مبتنی بر همواری مناسبات جامعه و حکومت بود و نظام سیاسی موجود در رقم خوردن آین اجتماعی مبتنی بر نظام و عدالت سهم مؤثری داشت. در این نگاه، ویژگی‌هایی چون دادگری، خدمتمندی، هنرپروری، راست‌کرداری و تأمین امنیت از شرایط اساسی حاکمیت سیاسی بود و قعدان این صفات محرومیت حاکم از تأیید الهی را در خود داشت؛ زیرا بی‌نظمی و آشوب در حیات اجتماعی و اخلاقی را با خود می‌آورد. در این راستا، نظر به ادعای خلفای عباسی در نسب بردن از پیامبر(ص) و ادعای برخورداری از تأیید الهی که با مبانی سیاسی ایرانی همخوانی داشت و همچنین نقش بی‌بدیل ایرانیان در قدرت‌گیری آنها، توجه روزافزون خلافاً به بهره‌گیری از سنت‌های سیاسی-اجتماعی ایرانی و مهم‌تر از همه، ورود نیازمندانه ایرانیان در عرصه‌های نظامی و سیاسی خلافت نوظهور، طبیعی بود که فرصت بیشتری در اختیار ایرانیان قرار گیرد تا تحرک اجتماعی صعودی‌تری را تجربه کنند. نخستین نمونه تأثیر و تحرک صعودی منزلت ایرانیان در عصر نخست عباسی، نقش بسیار مهم ایرانیان به‌ویژه خراسانیان در به-قدرت رسیدن حکومت عباسی و منصب‌پذیری ایرانیان به عنوان کارگزاران و بدنۀ اصلی لشکر عباسی بود. این مهم سبب شد تا ایرانیانی که در ادوار پیش حق برخورداری از هیچ مرتبه عالی نظامی را نداشتند و در بهره‌مندی از غنایم جنگی سهم کمتری داشتند، به عنوان رکن اصلی سپاه بنی عباس مشغول به فعالیت شوند و منزلت بس مترقی‌تری را نسبت به گذشته خود به دست آورند. مهم‌تر آنکه نیاز خلافت به دیوان‌سالاری منسجم برای اداره قلمرو گسترده خویش، موجبات نفوذ دییران ایرانی و در رأس آنها خاندان برمکی را فراهم کرد. نفوذ فراوان این خاندان زمینه‌های به کارگیری هرچه بیشتر عناصر ایرانی در مناصب اجرایی را هموار کرد و در پرتو آن، مراتب اجتماعی قبلی را درهم شکست. این وزیران و کارگزاران با ترویج آداب و رسوم و گسترش فرهنگ سیاسی پیشین، موجبات اعتلای اعتبار جمعی ایرانیان را فراهم کردند و در قیاس با گذشته، مرزهای تعریف شده قومی-قبیله‌ای را درهم شکستند. کارآمدی فرهنگ ایرانی و کارکرد مؤثر رجال ایرانی در تکوین خلافت عباسی و اقتدار عصر آغازین آن، نوعی نظم قراردادی و نظام مبتنی بر

نیاز را در قلمرو آنها برقرار کرد که در جای خود مستلزم تحول در نظام اجتماعی و پویایی مناسبات جمعی بود. نظم موجود در عراق، پایگاه سیاسی و فرهنگی پیشین ایرانیان و آنچه که با عنوان دل ایرانشهر از آن یاد می‌شود، در حال تحقق بود و لذا بی‌سبب نیست که کارآیی بیشتر فکر ایرانی، کار کرد مؤثرتر عناصر ایرانی و تحول در جایگاه آنها در عرصه‌های مختلف ساختار اجتماعی را به دنبال داشته است.

منابع و مأخذ

- آیتی، عبدالمحمد (۱۳۷۲)، *تاریخ ادبیات عربی*، تهران: طوس.
- ابن اثیر، عزالدین بن علی (۱۹۹۷)، *الکامل فی التاریخ*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمیری، ج ۴، ۵، بیروت: دار الكتاب العربي.
- ابن بابویه، ابو جعفر محمدبن علی بن حسین (۱۳۷۸ق)، *عيون الاخبار الرضائع*، ج ۲، تهران: انتشارات جهان.
- ابن شهرآشوب، أبي جعفر رشیدالدین محمد [بی‌تا]، *مناقب آل أبي طالب*، ج ۴، قم: انتشارات علامه.
- ابن طقطقی، محمدبن علی بن طباطبا (۱۳۶۷)، *تاریخ فخری*، ترجمهٔ محمد وحید گلپایگانی، تهران: علمی و فرهنگی، ج ۳.
- اصفهانی، ابوالفرح [بی‌تا]، *الأغانی*، ج ۳، ۵، بیروت: دار احیاء التراث العربي
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۰)، *تاریخ ایران قبل از اسلام و بعد از اسلام*، تهران: نشر نامک.
- بوقا، لوسین (۱۳۶۵)، *برمکیان* (بنا بر روایات مورخان عرب و ایرانی)، ترجمهٔ عبدالحسین میکده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۳.
- تنوخی، أبي على المحسن بن علی (۱۳۹۳ق)، *نشوار المحاضر و اخبار المناکرہ*، تحقیق عبود الشالجي، ج ۱، [بی‌جا]: [بی‌نا].
- جاحظ، ابو عثمان عمرو بن بحر (۱۹۹۸)، *البيان والتيسير*، تحقیق و شرح عبدالسلام محمد هارون، ج ۳، قاهره: المکتبة الخارجی، الطبعة السابعة.
- (۱۳۰۸)، *تاج*، ترجمهٔ حبیب‌الله نوبخت، تهران: کمیسیون معارف.
- جهشیاری، محمدبن عبدالوس (۱۳۴۸)، *کتاب الوزراء و الكتاب*، ترجمهٔ ابوالفضل طباطبائی، تهران: نشر تابان.
- حتی، فیلیپ (۱۳۴۴)، *تاریخ عرب*، ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، تبریز: [بی‌نا].
- خاتمی، سید محمد (۱۳۷۹)، آیین و اندیشه در دام خود کامگیر، تهران: طرح نو.
- الخضری، محمد (۱۹۶۹م)، *تاریخ امم اسلامیه (الدولۃ العباسیه)*، مصر: مکتبة التجاریة الكبرى.
- خضری، احمد رضا (۱۳۸۸)، *تاریخ خلافت عباسی از آغاز تا پایان آل بوبیه*، تهران: وزارت فرهنگ و

- ارشاد اسلامی، چ.۵.
- خواندمیر، غیاث الدین (۱۳۵۳)، *دستور الوزرا*، تصحیح سعید فیضی، تهران: انتشارات اقبال.
- دبوری، ابوحنیفه احمدبن داود (۱۳۶۸)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدی دامغانی، تهران: نشر نی، چ.۳.
- زین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۳)، *تاریخ ایران بعد از اسلام*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- زیدان، جرجی (۱۳۸۲)، *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: انتشارات امیرکبیر، چ.۱۰.
- شاکر، مصطفی [بی‌تا]، دولت بنی عباس، کویت، و کاله المطبوعات الكويت.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۵۶)، *تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی*، تهران: امیرکبیر.
- ضیف، شوقي (۱۹۶۰)، *تاریخ الادب العربي*، قاهره: دار المعارف مصر.
- طبری، محمدبن جریر (۱۴۲۴ق)، *تاریخ الامم والملوک*، ج. ۴، ۵، بیروت: دار مکتبة الهلال، الطبعة الخامسة.
- طقوش، محمد سهیل (۱۳۸۳)، دولت عباسیان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم: انتشارات حوزه و دانشگاه.
- طوسی، خواجه نظام‌الملک (۱۳۸۰)، *سیاست‌نامه*، تصحیح عباس اقبال، تهران: اساطیر، چ.۴.
- الاكوب، عیسی (۱۳۷۴)، *تأثیر پند پارسی بر ادب عرب*، ترجمه عبدالله شریفی خجسته، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- علایی حسینی، مهدی (۱۳۵۷)، *ابو‌مسلم از واقعیت تا افسانه*، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- فیرحی، داود (۱۳۷۸)، *قدرت، دانش، مشروعیت*، تهران: نشر نی.
- کانپوری، محمد عبدالرازاق (۱۳۴۸)، *برمکیان*، ترجمه سید مصطفی طباطبایی، تهران: کتابخانه سنایی، چ.۵.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۴)، *فرهنگ ایران پیش از اسلام*، تهران: انتشارات توسعه، چ.۴.
- محیط طباطبایی، محمد (۱۳۶۷)، *تطور حکومت در ایران بعد از اسلام*، تهران: انتشارات بعثث.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۵۶)، *تئییه الاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ.۲.
- [بی‌تا]، *مروح الذهب و معادن الجوادر*، تصحیح محمد محی‌الدین عبدالحمید، چ.۳، بیروت: مکتبة الاسلامية.
- مسکویه رازی، ابوعلی احمدبن محمد (۲۰۰۰م)، *تجارب الأمم و تعاقبهم*، تحقیق ابوالقاسم امامی، چ.۱، طهران: سروش، الطبعة الثانية.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۸۱)، *آفرینش وتاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، چ.۴-۶، تهران: نشر آگاه، چ.۲.

- یارشاطر، احسان (۱۳۸۱)، *حضور ایران در جهان اسلام*، ترجمه فریدون مجلسی، تهران: انتشارات مروارید.
- یعقوبی، احمدبن واضح (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، ج ۱، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۶.
- [جیتا]، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، ج ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۸)، *ابو مسلم سردار خراسانی*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۳.
- Yarshater, Ehsan & Richard.G. Hovannisian, an Georges Sabagh, Eds (1999), *The Persian Presence in the Islamic world*, NewYork: Conbridge university press.